

АҚАН МЕН МӘШΗҮР НҮРГОЖАНЫҢ АЙТЫСЫ

Ақан мен Мәшһүр Нұрғожаның айтысы Қарауыл ішіндегі Кемел ауылында өтеді. Екеуі екі үйде отырады. Бірақ Нұрғожаның құрбылары Зікірия, Шалабайлардың шағыстыра айдауына шыдамаған Нұрғожа төмөндегі өлеңді жазады. Алдымен Ақанды көргісі келетінін айта келіп:

Гауһардың бір сынығы асылдаймын,
Кісіден қорғалақтап бас ұрмаймын.
Дұрысын ашық-ауыз берсін депсіз
Мен оған кектен түскен жасылдаймын.
Ашық-ауыз молда болды азантанып,
Шайтанға көмек бердін сен аттанып.
Менімен ғалімдікті таластырдың
Тосу тескен Махижұздей мазақталып.
Қуандық – Сүйіндіктен жалғыз шығып
Жел сөзден корғалақтап қашан бұктым, –

деп шалқиды. «Гауһардың бір сынығы асылдаймын, кісіден қорғалақтап бас ұрмаймын» деп желліпіні де онша жарасып түрған жоқ. Өйткені Аканың жасы Нұрғожадан үлкен еді. Аканға

«Шайтанға көмек бердін» деп сын айтса, енді бірде «менімен ғалімдікті таластырдың» деп өзін керемет білімді адамға санайды.

Ақаның жауабы:

...Азырақ насиҳаттан тындалатын,
Құп тындал көніл көздің передесін аш.
Көктен түскен жасылдаймын деп айтыпсын,
Хақтың ісі пәндаға ғасыл болмас.
Лебізі күпір бұл сөздің бол жүрмесін
Озім галым депсің ғой, інжу, аннас
Демесің жауабында иншалла
Инсансыз жан екенсің ей, балгабас, –

деген жолдар арқылы ұтымды жауап қайтаруға тырысқан. Насихат таңдал, көкірек көзінді аш. «Көктен түскен жасылдаймын» деп күпір сөйлеме, қанағатсыз жан екенсің дей келе:

Пайғамбар хайрүл-қалам, мақұл деген,
Жақсы сөз имандыға жақын деген.
Настоящий наданның жауабындей
Сенбісін мәшһүр жігіт ақын деген.

Бұрынғының қағида мизамындей,
Ер қадірін білмеген, қатын деген.
Асыл ерлер реттеп ұрыс қылған,
Қайуанша алыспады батыр деген, –
сиякты көшелі сөздер өріп, ой тастағандай болады.
Жақсы сөз айт, ер-азаматты қадір тұт. «Мәшһүр»
деген ат қойдың деп кінә тақпа. Эр нәрсенің ба-
йыбына бара біл. «Бір келген құдай үшін мейман
ғой деп» сыйлағаным – түсіне біл. «Менен бұрын
қалам тарттың пенде» деп айтысты алдымен
Нұргожаның бастағанын да ескертіп өтеді.

Мен жазса, артынан жаз жауабынды,
Орынсыз отқа түсіп қайғы жеме.
Гауар дария түбінде қарандайды,
Шығады бетке қалқып женіл неме...
Сөзіне имамдардың төүөтір кыл
Ағадан асыл туып, болсаң жебе.
Бізбенен жылын топта бір жүріпсін,
Қайлакер нәсібінде деп жүрмісін.
Қанша құрмет, зиянат етсем-дағы,
Ішінен женбедім бе деп жүріпсін.

Орынсыз отқа түсіп қайғы жеме, жақсы адам
дария түбіндегі асыл тас сиякты екенін мензейді.

Оған жету үшін теренге бойлау қажет. Женіл
адам су бетіне өзі-ақ қалқып шығатынын алға
тартып, сүрінетін тұсын бір анғартқандай бола-
ды. Ақан сөзі салмакты, терен болып отырады.

Жарық күн жарқыраган күннен шықты,
Ишарат қараңғы бір түннен шықты.
Екеуіміз емтиханмен сынасқанда,
Албасты қүннан деген кімнен шықты? –

деген сауал қояды да:

Сүйіндікке қараган түзден шықты,
Тұлғі кеп қарға алған ізден шықты.
Тәжірибе емтиханың жөні осылай,
Албасты-қүннас деген сізден шықты!
Жолына шаригаттың ерсен керек,
Ізгілік ықтиқатқа көнсөң керек.
Мойныңа дәлелменен түскен шақта,
Согуга албастыңды берсең керек, –
деп токтайды.

Артық-ауыз сөзді бастаған өзіңсін. «Ақбалы
анғыртырақ жан екенін» анғарылып қалды. Ша-
риғат жолына еріп, жөн-жосыққа көніп, «соғұға
албастың берсе керек» деп түйеді, сөйтіп жаман-
дықты. Сонда Мәшһүр Нұргожа:

Қолыма хат жазамын қағаз алыш,
Құсніжан, қылар бізді пәнде не қып?
Бұл күнде нәпсіге еріп өүре болыш,
Жүрменіз шөлмек болыш дарияға ағып.
Науан моллаға біздерді жамандапсың,
Бізден басқа еш нәрсе таба алмапсың.
Басқа да, ит-аулакқа ғайып болыш
Мәшһүрді келеді деп басалмассын, –

дайді.

Атақ-данқы алысқа кеткен Ақан серіге қояр
кінәсі соншалықты дәлелді емес. «Бұл күнде
нәпсіге еріп өүре болыш» дегені Ақанның сұлу
қыздарды ұнатып, соларға өлең арнағанын
мензегені болса, екіншісі, «Науан молдаға біздерді
жамандапсың» дегені. Бұл сөзі де шындыққа
жанаспауды мүмкін. Өйткені өү баста Зікірия мен
Шалабайдың сөзіне ілесіп, айтысты өзі бастаған.

Нұргожа ойын жалғастыра түсіп, «Мәшһүр-
ден аянбаның қапы қалып» деп айтысуға бел бу-
ғанын байқатқандай болады.

Төуекел тәкіе қып міндім атқа,
Мәшһүрден аянбаның ғапыл қалып.
Мен жүрмін төуекел деп бір құдайға
Жеткізер тәнірім өзі бірталайға...
Құданың қуанышын берген бакқа,
Мінезі патша болған алтын такқа.
Бекелі – қажы ауыльында біз жатырмыз,
Барармыз нәсіп болсақ зияратқа.

Айтыстың әдеті бойынша Мәшһүр Нұргожа
өзін көтере сөйлейді. «Мен жүрмін төуекел деп
бір құдайға». Жаратқан иені ауызға алады. Өзінің
бақытты екенін де жанамалай айтып өтеді. Біз
оның кім болғанынан хабарсызыз. Бірақ Нұрго-
жа өзіне разы, сөзі өктем. Мен де ешкімнен кем
емеспін дегендей қыр көрсете жауап қайтарған.
Бір нәрсенің байбына бармай Ақанға зілмен
сөйлеуі оның шамына тигендей болады. Сондық-
тан ол:

Мәшһүр-ау, жүрттап асқан шешенсің бе,
Сөйлейтін әр орында көсемсің бе?
Қайырылмай қанат, құйрық балғаласам,
Данышпан бұлбұл көсем екенсің бе?
Көрместей ағанызға жауап сайладап,
Еріккен жүрт тіліне есерсің бе?
Дидар ғанибет өүелі деп еді ғой,
Көнілі жібек бүйдасын кесесің бе? –

дайді.

Жүрттап асқан шешен де, көсем де өзің ғана
сияктысын деп қағытады. Қыздырманың қызыл
тіліне еріп, арадағы сыйластықты бұзғаның
қалай? – деп өріптесінің өрекетіне көнілі толмай,
ойын таратпа түседі:

Сен бір тауық тарыны теріп жүрген,
Сіздердей біздің елге келіп жүрген.
Женіл Мәшһүр, сен түгіл желіп жүрген
Шын Мәшһүрдің сазасын беріп жүргем...
Бір құдай сыпайы-ақ панамызға,
Былтырыға айтқан серттен танамыз ба?
Гайбат қып сырттан сөз айтқан болсақ
Қазіреттей жүгінейік данамызға, –

деп, кімнің тарысы піссе соны териуге дайын тұра-
тын тауықсың деп тұқырта түседі. Тіпті сен түгіл
шын Мәшһүрмен де (М.Ж.Көпевті айтады) сөз

қағысқаның ескертіп өтеді. Мәшінүр Жұсіп Көпесев: «Ақан сері – заманының сұнқары, қызыл тілдің ділмәрі, жігіттің құлпы жібегі, сөздің ағытылған тиегі», – деп бекер айтпаған. Профессор С. Негимовтың жазуына қарағанда, Ақан сері Мәшінүр Жұсіп Көпесевпен де хат арқылы айтысқан екен, бірақ біздің қолымызға бұл айтыс түспеді. Демек, Ақан ғайбат сөз айткан болсақ көзіретке жүгінейік деп өзіне сенімділігін көрсетеді. Сонда Нұрғожа былай дейді:

Мен келдім құдай айдал осынау жөнде,
Кез болдым қайырымсыз надан елге.
Пәлен жerde пәлен бар десен-дағы,
Тұышты Жангожадан боктан өнге.
Мен келдім өдейі іздел Шалабайға,
Сол үйден талай қайттым қанбай шайға.
Бір теңгені зорлықпен өрең берді,
Аянстан мақрум болып, қалды жайға.

Бұл жолдардан үғарымыз Нұрғожа ендігі кезекте қарауыл елінің басты адамдарын жамандайды. «Кез болдым қайырымсыз надан елге» деген тәрізді ашы сөздерді айтады (Нұрғожа сөзінің соңында мынадай ескерту бар: «Қарауылдың бастыларын жамандап едәуір айтқан болу керек, оны айтушы ұмытып қалыпты»). «Тұышты Жангожадан боктан өнге» деген сөзі де басқалардың қытырына тиері даусыз. Сондай-ақ Шалабайдың сарапдығын да шенеп өтеді. «Сол үйден талай қайттым қанбай шайға» деген сыны да келісіп түрмәғаны анық. Нұрғожаның бұл сөзіне Ақан ұтымды жауп кайтарады:

Біздің жұрт әртараСқа үлгі салған,
Фылымсыз надан елді таптың қайдан?...
Қазіреті құзырдан дұға тиген,
Бак берген айналайын бір құдайдан.
Келмейді жұрт жамандап қағаз жазып,
Қанбадым деп бастайсын қант пен шайдан.
Көтере алмай жүрсөң де ішіп, құсып,
Өле жаздап жүрсөң де аппақ майдан.
Сен тиіссен біздерге тыныш тұрмай,
Саған да кеш тимеспін нажағайдан.
Жасылдаймын деп айтуга дәлел керек,
Тиген жоқ өлі ешкімге сенің пайдан.

Бак дарып, қыдыр қонған, әртараСқа үлгі салған ел қалай надан болмақ деп карсы сауал қояды. Қағаз жазып, жұрт жамандығың келмейді. «Қант пен шайға қанбадым» деу де қисынсыз, жүйелі, орынды сөз емес дейді. Нұрғожаның таққан кінәларының бәрін де біртіндеп жоққа шығарады. «Жасылдаймын деп айтуга дәлел керек» біреуге пайда тигізіп, өлі жігіттікке жеткен жоқсын, мұның бәрін бос мақтан екенін

кесіп айтады. Ақанның жауптары дәлелді де дәйекті шыққан. Бұдан кейінгі сөздерінде Ақан үлкен парасат-пайым танытады:

Хақ қалаған Есенбайға қара шамын,
Алтын бесік халқыма жарасармын.
Орта жүздің біздің ел үйтқысындей,
Ырыска қанша салсан таласармын.
Жаунар шашқан қолымда газиздер бар,
Қалайша тұзу жолдан адасармын, –

деп тоқтайды. Бұл жолдардан Ақаның тапқырлығын бірден анғаруға болады. Халқын – алтын бесікке балау. Білікті, құрметті адамдарды нұр шашқан гаунар деуі – ойының ұшқырлығын көрсетері даусыз. «Сентябрьдің съезінде Науан хазіреттің алдында Ақан женілті». Бұл арада Ақаның айтқаны көпіре мақтану емес, тарихи шындыққа қайшы келмейді.

Тұастай алғанда, Ақан серінің жазба айтыстарынан көп жайды анғаруға болады. «Жазба айтыс адамның ой-өрісін кеңітерлік тарихи, мәдени мағлұматтарды да ала келеді», – деп академик-жазушы М. Әуезов орынды айтқан. Шын мәнінде жазба айтысты оқып отырғанда ел мен жер, белгілі адамдар мен кейбір әлеуметтік мәселелер жайынан көптеген дерек-мәліметтерге қанығуға болады. Мейлі жазып айтыссын, мейлі бетпе-бет отырып айтыссын, айтыс өнері өмірдің қат-қабат сырына қанықтырады, ел мен жер тарихынан, әлеумет өмірінен мәлімет береді. Әлеуметтік немесе жеке адам басындағы кемшіліктерді шенеп, халықтың рухани қажеттілігін өтеп келе жатқан өміршеш жанр.

ӘДЕБИЕТ

1. Ахметов Ш., Ысқақов Б., Байділдаев М. Оқушылар есіне, Айтыс. Алматы: Жазушы, 1965.
2. Қорамсаұлы А. Шығармалар. Алматы: Жазушы, 1965.
3. Жармұхамедов М. Алғы сөз, Айтыс. Алматы: Білім, 1988.
4. Әуезов М. Шығармалар, 12 томдық. Алматы: Жазушы, 1969.
5. Жұмабаев М. Шығармалар. Алматы: Білім, 1996.

Резюме

В этой статье рассматривается письменный айтыс Акана серии.

Resume

This article discusses Akan Seri's written aitys.